

ОДЯГ, ЗБРОЯ ТА ВІЙСЬКОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ ВІРНИХ КОЗАКІВ ЧОРНОМОРСЬКИХ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНИ 1787-1792 рр.

В статті на основі ілюстративних та документальних джерел досліджується проблема зовнішнього вигляду та озброєння чорноморських козаків першого п'ятиліття існування Війська вірних козаків. З'ясовано, що чорноморці прямо пов'язані із традиціями одягу запорожців, проте озброєння чорноморських козаків протягом війни 1787-1792 рр. отримували з російських військових складів.

Ключові слова: чорноморські козаки; російсько-турецька війна 1787-1792 рр.; традиції запорозького козацтва; військові одяг та озброєння.

Виникнення Війська Вірних Козаків Чорноморських, яке стало основою формування Кубанського козацького війська у ХІХ столітті, достатньо досліджене в історіографії. Велику увагу історики приділяли та й приділяють нині питанням зовнішнього вигляду козаків, їхньому озброєнню, військовій тактиці. Проте це стосується переважно періоду історії Війська після його переселення на Кубань у 1790-х рр. Натомість перший період існування чорноморців, в час формування підрозділів та їхньої участі в російсько-турецькій війні 1787-1792 рр. розглядається дослідниками в контексті загальної історії Війська і не вивчається окремо. Особливо відчувається на даний момент брак комплексної джерельної бази для реконструкції одягу та військового спорядження чорноморців в означений період. А тим часом саме в цій війні чорноморці уславили себе бойовими діями під Очаковом, Березанню, Хаджибеєм, Ізмаїлом та іншими фортецями, в сухопутних та морських баталіях. Отже, окрім власне наукової актуальності, вивчення даної проблематики може стати в нагоді при зйомках художніх та документальних фільмів, працівникам музеїв, історичним реконструкторам тощо.

Основну складність при вивченні одягу та військового спорядження чорноморців 1787-1792 рр. складає брак історичних досліджень, фрагментарність та вузькість джерельної бази. Висновок про повну відповідність одягу та зброї чорноморців їхнім попередникам – запорожцям, козакам Гетьманщини – достатньо поверховий і потребує прискіпливої перевірки¹⁰⁴. Безпідставно вважати й зворотне – про повну «відрубність» чорноморського козацтва¹⁰⁵. (Ілюстрації до тексту с.173)

Ілюстративні та документальні джерела, що відомі сьогодні дослідникам, стверджують про розбіжності між реальним станом

¹⁰⁴ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті ХVІІІ ст. – Запоріжжя, 1998.

¹⁰⁵ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории в конце ХVІІІ – первой половине ХІХ вв. // Фелицынские чтения (ХІ). Материалы региональной научной конференции. – Краснодар, 2009.

озброєння, одягу чорноморських козаків та тими спробами регламентувати їх, що здійснило російське командування протягом війни 1787-1792 рр. Яскраво змальовані чорноморці в серії ілюстрацій, підготованих до друку в Німеччині на початку XIX століття Християном Гейслером – він у 1793 р. вигравіював зображення мундирів російської армії, у 1793-1794 рр. був супутником академіка П.С.Паласа в його подорожі на південь імперії, де й мав змогу спостерігати чорноморських козаків¹⁰⁶. Ці ілюстрації неодноразово публікували згодом, перемальовувались – на них зображені чорноморці верхи в повній амуніції. Менш реалістичні зображення ще двох мандрівників – Омеляна Корнєєва¹⁰⁷ (1802-1805 відвідав Південну Росію у свиті генерала Спренгпортена) та Іоганна Готліба Георгі¹⁰⁸ (його перебування на Кубані датується 1794 р.). Також при аналізі одягу та озброєння чорноморців початкового етапу їх існування слід звертатись до замальовок, виконаних протягом війни 1787-1792 рр. – битви при Кінбурні, штурму Ізмаїла тощо. Звертаючись до цих джерел, до музейних експонатів (передусім, з фондів Одеського історико-краєзнавчого музею, Дніпропетровського історичного музею імені Д.І.Яворницького, Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є.Д.Феліцина, Очаківського військово-історичного музею імені О.В.Суворова, Ізмаїльського історичного музею О.В.Суворова та ін.), спираючись на загальні відомості щодо розвитку військового мистецтва Російської та Османської імперій того періоду, ми можемо наблизитись до реконструкції одягу та озброєння козака-чорноморця.

Виключної ваги для реконструкції можуть бути опубліковані П. Короленком офіційне листування між російським командуванням та чорноморською старшиною. Найбільш цінною для нас є «Відомість казенних поставок 1787-1788»¹⁰⁹, в якій простежено до дрібниць кількість наданого чорноморцям сукна для «каптанів», вогнепальної та холодної зброї, гармат тощо.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА ТА СЛУЖБА 1787-1792. Перш за все слід було б дослідити основні етапи становлення та розвитку структури Війська вірних козаків чорноморських, джерела формування його складу.

¹⁰⁶ Malerische Darstellungen der Sitten, Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und anderen Völkern im Russischen Reich. – Leiptsig, 1807. – (Saporoger oder Schwarzmeer-Kasaken).

¹⁰⁷ Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie, accompagnée de figures colorées. A Paris de l'Imprimerie de D. Calos, 1812-1813. – V.1.

¹⁰⁸ Готліб Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. – Ч. 4. — СПб, 1799.

¹⁰⁹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1894. – Т. 3. – С. 70-72.

Створення війська планувалося Г. Потьомкіним одразу після ліквідації Запорозької Січі. У 1783 р. представник старшини С. Білий навіть отримав наказ збирати колишніх запорожців. Рапортом від 24 листопада 1783 р. С. Білий повідомив Г. Потьомкіна, що зібрано 800 «бувших в минулу війну піших на човни та кінних козаків до 800». В донесенні князя Г. Потьомкіна до імператриці від 6 квітня 1784 р. згадано про колишніх запорожців з турецького боку – вони в кількості декількох сотень прибули з Очаківського степу і вступили на кінну службу, а безкінні розподілені на човни¹¹⁰.

Проте лише 20 серпня 1787 р. було дано розпорядження про формування з цих колишніх запорожців пішої та кінної «волонтерських команд». На рубежі 1787/1788 рр. цим командам було надано статус окремого Війська, яке згодом отримало повну назву «Військо вірних козаків чорноморських» на відміну від «невірних» запорожців, що опинились після 1775 р. на службі в Османській імперії. Чисельність Війська зростала карколомно: 12 лютого 1788 р. – 944 козаки, 22 червня 1788 р. – 2 436, 30 листопада 1791 р. – 12 620, з них на дійсній службі – 7 500¹¹¹.

Військо від початку існування поділялось на пішу та кінну команду. Деяко окремо згадується «канонерна команда» (складом до ста чоловік), проте козацька артилерія не була самодостатньою силою і скоріш за все належала до піших підрозділів – використовувалась на гребній флотилії. Принаймні єдина згадка про артилерію при кінній команді говорить про одну три-фунтову гармату в обозі козацької кавалерії 1789 р. Влітку 1789 р. відбулись організаційні зміни – у зв'язку із збільшенням Війська піша та кінна команди були поділені на п'ятисотенні полки. Кіннота поділялась тоді на 2 полки, згодом були сформовані з новоприбулих кінних волонтерів ще три. Окремий статус отримує ще у 1788 р. козацька гребна флотилія, де переважно служили піші козаки (наприкінці війни – близько 4000 осіб). Лише 2 піхотних полки згадуються окремо від флотилії – це близько тисячі козаків¹¹². Сталого складу підрозділів очікувати не слід – зокрема, рапорт А. Головатого до Коша від 16 вересня 1788 р. твердить про те, що частина козаків тепер з човнів пішла в кінну команду¹¹³.

Якщо говорити про ранги та посади у Війську, то слід виділити традиційні в козацьких загонах старшину (військову і полкову) та рядовий склад. Згідно переліку старшин та козаків, у Чорноморському війську у 1788 р. існували такі ранги: *військові старшини* (отаман, 5 полковників, осавул, писар); *полкові старшини* (7, осавулів полкових 7, хорунжих полкових 7), курінні отамани – 38,

¹¹⁰ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.): 36. документів – Одеса, 2000. – С. 101.

¹¹¹ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.): 36. документів – Одеса, 2000. – С. 96.

¹¹² Ресурс доступу: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_sklad.htm

¹¹³ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 54.

каноніри – 113, священник, *рядові козаки* – 2257¹¹⁴. У 1790 р. в реєстрі старшини та козаків числилося 8227 козаків, кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, осавул, 14 полковників, полкові старшини, осавули, хорунжі, квартирмістри, сотники та понад комплектні старшини (загалом 192), священник, 38 курінних отаманів¹¹⁵. 30 листопада 1791 р. в складі Війська перебувало 4 військових старшини (отаман, суддя, писар, осавул), 27 полковників, 12 бунчукових товаришів, 15 полкових старшин, 171 полковий осавул в чині поручика, 34 полкових осавула армії-поручики, 321 полкових хорунжих, 148 старшин без армійських чинів – загалом 732 старшини (на дійсній службі 335). Серед рядових слід виділити кінних, піших, козаків флотилії та канонірів – загалом 11888 козаків (на дійсній службі 7165)¹¹⁶.

Джерелами поповнення Війська це переважно території Лівобережжя, та колишнього Запорожжя (на той час – Катеринославського намісництва). Приваблені вступати до Війська бували і задунайські козаки. Ряд документів свідчить, що козаки поповнювались «польськими» українцями. Отже, в складі чорноморців можна було побачити колишніх запорожців, козаків з Гетьманщини, селян з Поділля тощо. Це обумовило різноманітність одягу, що його носили чорноморці. Спочатку, коли в лави Війська вступали переважно колишні запорожці, можна гіпотетично говорити про тенденцію відтворення запорозьких традицій в одязі з опосередкованим впливом Гетьманщини.

Одяг, зброя та військово спорядження чорноморців від моменту створення «команди вірних козаків» до початку XIX ст. не були унормовані, хоча перша спроба надати їм форму начебто датується 1787 р. (сині каптани, червоні шапки, карабін та пістолет)¹¹⁷. Друга спроба уніфікувати одяг та зброю чорноморців припадає на 1814 р., коли отаман чорноморців Ф. Бурсак клопотав перед херсонським військовим губернатором А. Е. де Рішельє щодо розробки зразкового мундиру та амуніції¹¹⁸. В період від 1787 і до 1814 р. чорноморські козаки, скоріш за все, продовжували використовувати традиційний запорозький одяг, вносячи на свій розсуд зміни згідно потребам і можливостям. Більшість дослідників стверджують, що у 1787-1792 рр. зовнішній вигляд чорноморця майже не відрізнявся від вигляду запорожця чи задунайця. Характерний випадок, який це підтверджує – коли

¹¹⁴ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – С. 105.

¹¹⁵ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 157-161.

¹¹⁶ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – Одеса, 2000. – С. 112.

¹¹⁷ Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1998 – С. 50.

¹¹⁸ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Вип. 2. – Одеса, 2007. – С. 154.

М. Голенищев-Кутузов наказав для ознаки чорноморцям пов'язувати білу хустку на праву руку – щоб не плутати їх із турецькими задунайськими козаками¹¹⁹.

Для порівняння та проведення певних зв'язків в традиції одягу та комплексу спорядження та озброєння між пізніми запорожцями, гетьманськими козаками з одного боку та чорноморцями початкового етапу з іншого, наведемо короткі характеристики цих попередників та сучасників чорноморських козаків.

ЗАПОРОЖЕЦЬ. Озброєння кінного козака так описане нащадком запорожця М. Коржем: «ратище (спис), шабля та 4 пістолі: 2 в кобурах та 2 за поясом». Пістолі мали коротку цівку 32-32 см завдовжки і відігнуте донизу руків'я¹²⁰. Рушниць та гармат у вершників не було, за згадкою М. Коржа – лише козаки флотилії озброювались ними¹²¹. Особисте майно запорозьких козаків можна уявити за реєстрами пограбованого чи конфіскованого майна, складеними у 1768-1775 рр. Так, у представника військової старшини під час бунту запорозької сіроми на Січі було пограбовано в тому числі: 3 флінти (з них одна «з двома рульками російської роботи», одна французька «з демештовим залізком», одна – подарована київським губернатором І. Глебовим), штуцер, 4 шаблі («оправлена дорогим камінням», «в дорогій оправі», «под. струю», «под желтою простою оправою»), 20 пар пістолетів (2 пари по ціні 100 крб., 3 пари російських – за 18 крб., 13 пар – німецьких за 195 крб.), турецький клиш «під турецькою доброю оправою», 2 срібні ладунки, одна позолочена, ножі черкаські, сагайдак кримський, списи (з ратищами і без), «ружейні снасті». З одягу в цих списках вказуються: шуби (крита червоним оксамитом, вовча, лисяча), тулуп калмицький чорний смушковий, бурки, кожух старий гарний лінтваревий, каптани («бугасових хлоп'ячих», штофський жовтий, суконний, червоний грезентовий), свити (блакитного та синього сукна, сермяжого сукна, білі), шаровари (блакитного та синього тонкого сукна, іршані нові, «вбиральні»), пояси (шалевий вишневого та напівшалевий червоного кольорів, шалевий зелений, шовковий), черези золочені на шовку з китицями на зеленому ремені, сорочки (полотняні, шиті шовком, «вишита заполочу»), шапки (блакитна по-козацьки зшита, лисяча – капелюх, кругла з блакитним верхом), чоботи (шкіряні, сап'янові, юхтові, ялові)¹²².

З інших джерел відомо, що запорожці носили капелюхи декількох видів – низьку придавлену шапку або високу з околицем із видряної

¹¹⁹ Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса, 2009. – С. 15; Короленко П. Азовці// Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С. 219.

¹²⁰ Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст.//Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1. – С.143,153.

¹²¹ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 29.

¹²² Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775). – К., 1961. – С.338, 341-342, 347.

шкіри «во круг и навкрест обложена позументом» (виднихи або каборги по-нагайськи – від останньої назви походить термін «кабардинка»). Верх шапки робився з кольорового сукна – сірого, зеленого, червоного. Можливо кольори верха (шлика) позначали приналежність до певного підрозділу, скоріш за все – куреня¹²³. Російський мандрівник Василь Зуєв відзначав, що запорожці в деяких випадках (далекі походи, перебування на промислах) сорочку для запобігання комахам-паразитам просякували риб'ячим жиром та висушували.

З наведеного вище видно переважання вогнепальної зброї над холодною (остання використовувалась як ознака статусу), причому здебільшого європейського та російського виробництва. З предметів одягу – святкові речі значно відрізняються від повсякденних. Особливу увагу привертає часте використання блакитного та синього сукна у виготовленні каптанів, шаровар, шапок.

ЗАДУНАЄЦЬ та ГЕТЬМАНЕЦЬ. Слід відзначити в цій проблематиці передусім обмеженість джерельної бази щодо одягу та озброєння задунайців саме наприкінці XVIII ст. Так, в дослідженні Володимира Мільчева¹²⁴ щодо долі козаків на службі Австрійській імперії, зазначено, що запорожці наприкінці 1780-х залишають службу цісарю і потрапляють хто до задунайців, а хто й безпосередньо до чорноморців¹²⁵. Цікаво, що австрійську службу запорожці згадували як часи «служби за одяжу», а отже їхній єдиний опис також може стосуватись цих репатріантів вже на російській службі. Опис виконаний Фенріхом фон Гендльовіком у 1789 р.¹²⁶ і частково може використатись для реконструкції чорноморців, про яких достеменно відомо, що вони послужили Австрії. Використання турецької вогнепальної зброї та деякі подробиці способу носіння спорядження та одягу можуть стосуватись колишніх запорожців і на турецькій службі, які настільки були подібні до чорноморців, що від останніх вимагали носити пов'язану на руці білу хустку.

Джерелом поповнення чорноморських козаків були, зокрема, лівобережні козаки, проте дані про їх одяг та зброю навряд чи можуть стати в нагоді при реконструкції чорноморців з огляду на реформи в лівобережних полках ще з часів гетьманування К. Розумовського. Певним чином могли вплинути на чорноморців манери носіння зброї та одягу лівобережними козаками, проте ці зв'язки теж надто умоглядні. Відомо, що деякі козаки замість карабіну мали «ружо донское» – завісну легку коротку рушницю

¹²³ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 27.

¹²⁴ Мільчев В. Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785-1790 рр. (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2007. – 172 с.

¹²⁵ Там само. – С. 82.

¹²⁶ Там само. – С. 123-128.

кавказького типу, що була на озброєнні у донців, запорожців та слобідських козаків. Донська рушниця мала східну цівку калібру 12-15 мм з невеликим потовщенням у дульній частині, азійський (арабський або турецький) замок і вузький, довгий, круглий чи овальний у перерізі приклад з масивною кістяною стопою чи кістяною накладкою¹²⁷.

ОДЯГ та ВЗУТТЯ ЧОРНОМОРЦЯ

Верхній та спідній одяг чорноморського козака згідно аналізу джерел складався з сорочки, портів (натільна білизна), шаровар, каптана (каптанка), жупана, шаровар, бурки (вільчури) та (чи) кіреї. Взуттям переважно слугували постоли та чоботи. Розглянемо предмети одягу детальніше.

ГОЛОВНІ УБОРИ. Дослідники одягу чорноморців кінця 1790-х рр. стверджують, що шапки козаки носили переважно двох видів – «чабанки» (з суцільного шматка шкіри) та звичайні (сивого чи чорного смушку з матерчатим вершком). Рідко, але зустрічались «лисячі капелюхи» та малахаї¹²⁸. З картини, що зберігається в Дніпропетровському художньому музеї, видно, що козак-чорноморець носив червону шапку з опуклим наголовком, який трохи розширювався догори. В центрі наголовка чіпляли великий червоний гудзик, околиці робили з чорного овечого хутра (згадана запорозька шапка кругла з блакитним верхом подібна до священицької митри)¹²⁹. Шапки чорноморців виготовлялись із сивого та чорного смушку. Коли згадується вершок з тканини – то він синього чи блакитного кольору, зрідка – зеленого. Шапки без вершків за даними Б. Фролова були поширенішими і звались «чабанками». Є поодинокі згадки башлики – проте до широкого вжитку вони увійшли пізніше¹³⁰. Загалом же найпоширенішими шапками слід вважати «по-козацьки шиті» з сукняним верхом, чабанки та т.зв. шапки-«митри», відомі під назвою «кабардинки».

НАТІЛЬНИЙ ОДЯГ. Сорочки двох типів – суцільнокрійні та складені – фіксуються в джерелах щодо народного одягу українців. Вони виготовлялись з домотканого полотна, рідше – з тонкого фабричного. Тогочасні сорочки мали невеликий комірець-стойку, який широко представлений на картинах з сюжетом «Козак Мамай».

ПОЯСНИЙ ОДЯГ (ШТАНИ). Шаровари виготовлялись з полотна чи сукна, мали кишені – нашиті (гамани), з тканини іншого кольору, найчастіше – сині. Штани чорноморців виготовлялись з «китаєвого,

¹²⁷Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1. – С. 147-154.

¹²⁸ Быкова С., Фролов Б., Юрченко Т. Одежда казачьего населения Черномории в конце XVIII – первой половине XIX вв. // Фелицынские чтения. – Вып. IX. Секция истории, археологии и музееведения. – Краснодар, 2009. – С. 36.

¹²⁹ Стельмашук Г. Традиційні головні убори українців. – К., 1993. – С. 66.

¹³⁰ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 36-37.

парусового, холстяного, бумажного, хрящового чи суконного» полотна, переважно сірого, блакитного та синього кольорів. Це були в основному шаровари, а також названі Б. Фроловим «штани портні» (тобто насправді – спідня білизна). Малюнки тих часів дають можливість говорити про те, що шаровари ці звужувались до колін і носились у два способи – поверх чобіт¹³¹, та шнуровані до халяв чобіт.

ПЛЕЧОВИЙ (СВИТИ, КАПТАНИ ТОЩО). Свита з сукна різних кольорів, за дослідженнями Б. Фролова, була найпоширенішим видом одягу козака (можливо саме вона в документах зветься «каптаном»). За описом майна А. Головатого можна зробити висновок щодо одягу старшини – це «свита темно-зеленого сукна із золотим позументом, свита синьої сітки, обкладена срібним позументом, свита зеленого саетового сукна, обкладена сріблом, коротенька свита білої сітки, обкладена золотим напівштабським позументом». В тому ж переліку фігурують сім сірих «сермяжних свит» («сіряків») для робітників. Сукно для свит старшин та багатих козаків було синього, блакитного, жовтого, зеленого кольорів з Англії та Вроцлава, натомість повсякденні свити звичайних чорноморців виготовлялись із сермяжного сукна (домотканого нефарбованого грубого сукна сірого чи чорного кольору). Кольорові свити виготовлялись простими козаками з казенного сукна, зокрема часто зустрічаються сині свити з фабричного російського сукна (за даними Б. Фролова – у 20% випадків; 4% – темно-зелені свити, 6% – білі)¹³².

Каптан – темно-синього, зеленого чи червоного кольорів – робився довгим (нижче колін), вузьким в талії, але широким в плечах, з вузькими рукавами. Комір висотою в два пальці був теж вузький. На рукавах відвороти (закавраши) були підбиті кольоровим підкладом (іншого кольору, аніж каптан) з дорогої матерії – вони пристьобувались до рукава крючками. Рукави також застібались – на зап'ястках за допомогою гапликів (крючків). Застібання усього каптану здійснювалось часто посадженими гапликами з коміра до пояса. Гудзики, характерні для ранніх каптанів, наприкінці XVIII ст. майже не використовувались у військовому одязі козаків, що пояснюється не зручністю в бойових умовах. Також тенденція часу – поява кишень, нашитих безпосередньо на каптан. Рапорт Військового пушкаря Федора Бакіра військовому судді Головатому від

15 липня 1789 р. свідчить про те, що з 228 артилеристів його команди 152 одягнуті були у червоні суконні каптани, привезені з Херсона, а 76 «не обмундировані»¹³³. Отже, колір каптанів, на нашу

¹³¹ Там саме. – С. 35.

¹³² Там само. – С. 34-35.

¹³³ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 124.

думку, визначав у чорноморців приналежність до підрозділів. При цьому обмундирування постачалось з армійських складів – це видно з Відомості казенних поставок Війську Чорноморському 1787-1788 рр.¹³⁴. З документу виходить, що було поставлено 1818 суконних каптанів синього, червоного, палевого, блакитного, малинового та чорного кольорів. Як виходить з джерел на один каптан йшло від 2 до 4 аршин сукна. Пропорційно найбільше було поставлено каптанів палевого кольору (2060 аршин), потім – синього (1813 аршин), блакитного (1000 аршин), малинового (571 аршин) та найменше – чорного (486 аршин) та червоного (182 аршин).

Жупан – верхній одяг широкого покрою, довший каптана (до щиколоток) з широкими рукавами. Застібався теж на гаплиці і мав кишені.

Кірея – шкіряна чи повстяна (з войлоку) плащеподібна одяжка без рукавів, що використовувалася при непогоді. Джерела свідчать, що кіреї рідко зустрічались серед одягу козаків. Є згадка про кірею червоного кольору із золотими петлицями, подаровану у 1774 р. С. Білому очаківським пашею. Загалом кіреї з дорогого сукна блакитного, червоного, вишневого, василькового кольору носили старшини в основному на свята (про це свідчить на думку Б. Фролова їхня ціна в 5-6 крб.)¹³⁵ Микита Корж згадував про використання запорожцями «черкески» – це «верхній одяг, шитий по черкеськи замість плаща з рукавами, коротший каптана». Черкески мали рукави з розрізами вздовж верхньої частини – їх звали «веліоти» і закладали за спину, застібаючи на плечах гапличками¹³⁶.

Чорноморці носили також кожухи «нагольні», шуби, сіряки. Сіряк з грубого товстого сукна сірого чи коричневого кольору, був довжиною до п'ят і одягався в непогоду чи в поході. Рядові козаки взимку носили кожухи «нагольні» – не покриті матерією овечі шуби, а старшина носила шуби, оздоблені дорогою тканиною чи хутром. Так, у А. Головатого була шуба лисяча «під селеним сукном із золотими петлями» та шуба вовча «під червоним сукном із золотими петлями». Прапорщик Сутика володів полушубком, «покритий блакитним сукном з обкладкою кримських сивих смушок». Ще один відомий вид теплового верхнього одягу – бурка (вільчура).

ВЗУТТЯ. Взуття чорноморців – чоботи (Б. Фролов на основі документів виділяє «сапоги» та «чоботи», але це скоріше свідчить не про різницю взуття, а про використання слів українською та російською мовами), постолі та черевики. Щодо чобіт, то вони були найпоширенішим видом взуття, і до них застосовувались

¹³⁴ Там само. – С. 70-72.

¹³⁵ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 35-36.

¹³⁶ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 27.

характеристики «прости, юхтові (особливо вичинена шкіра великої рогатої худоби), солдатської роботи». Колір взуття невизначений – в окремих випадках згадуються червоний колір чобіт¹³⁷. Вони виготовлялись з свинячої шкіри чи червоного сап'яну – козячої шкіри, видубленої сумахом (називались запорожцями «сап'янці»)¹³⁸. Проте найпоширенішими були все ж звичайні селянські постоли, які бачимо на тогочасних зображеннях козака Мамаю.

ПОБУТОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ. Пояс мав довжину до 11 аршин (близько 8 метрів), ширину – 2,5 чверті (близько 45 см) і виготовлявся з шалевої тканини (шовку). Рідше використовувався шкіряний ремінь – короткий, з металевими накладками та крючками для підвішування зброї чи інших речей. Пояси виготовлялись з полотна, напівшалевої, хлопкової («бумажної»), байкової («камлової»), цупкої льняної («каламайка»), шерстяної тканини, або плетені зі шкіри. Колір – зелений і червоний. Старшина могла собі дозволити персидські, вишиті золотом і сріблом, із золотими китицями пояси. Рідко, але таки зустрічались і череси.¹³⁹ Спосіб та подробиці носіння спорядження яскраво змалював М. Корж: «Кожен козак, а особливо простий ... підперезувався ремінним (шкіряним) поясом і через плече вішав гаман шкіряний, прикрашений різними мідними, срібними та золотими блискітками й гудзиками, і в тому гамані носили кресало, кремін і труг – про запас, на всяк випадок; ложечник неодмінно: для зберігання в цілості ложки, що вважалося у них за особливу і крайню необхідність; то не козак, хто за звичаєм не чинить»¹⁴⁰. Листування російських офіцерів та козацької старшини свідчить про збереження традиції носіння ложок, а також про застосування ваганів – великих дерев'яних посудин для їжі на десяток козаків (зокрема, Г. Потьомкін замовляв ці традиційні козацькі столові прибори у чорноморської старшини – про це свідчить рапорт Сидора Білого від 23 травня 1788 р., в якому говориться, що відправлено на замовлення князя «дюжину козацьких дерев'яних ложок, теж ваганів та стебел»¹⁴¹). Верховий кінь запорожця був споряджений «дорогими сідлами з розфарбованими чепраками... попереду сідла пришиті були два кобура, тобто футляри шкіряні для пістолів, а позаду в тороках прив'язана бурка та інший припас». На грудях замість ладунки пов'язаний був навколо козака широкий «через» – або патронташ, заповнений в 2 ряди запасними патронами з порохом і кулями¹⁴².

¹³⁷ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 37.

¹³⁸ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 28.

¹³⁹ Быкова С.В., Фролов Б.Е., Юрченко Т.В. Одежда казачьего населения Черномории. – С. 36.

¹⁴⁰ Корж Н. Устное повествование бывшего запорожца. – Одесса, 1842. – С. 32.

¹⁴¹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 25.

¹⁴² Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1. – С.143,153.

ОЗБРОЄННЯ ЧОРНОМОРЦЯ. Озброєння чорноморського козака, то російський історик Б. Фролов вважає, що більшість волонтерів до Чорноморського війська приходила голіруч і основним джерелом озброєння чорноморців стали російські арсенали – це звичайно не стосується заможних козаків, які могли собі дозволити придбати зброю самотужки. 2 січня 1788 р. Г. Потьомкін наказав С. Білому: «Зробіть усе, щоб примножити кількість козаків і, приймаючи, озброюйте їх. Якщо вся зброя роздана буде – доповідайте про це і я накажу її надати»¹⁴³. Вже 13 червня 1788 р. Кіш наказував полковнику Білому: «Колишнього при військовій канцелярії письмових справ Івана Крошмана..., відібравши від нього рушницю, пістолет, порох, свинець та одяг казенний, вислати з команди»¹⁴⁴. Це повідомлення яскраво змальовує старшинське озброєння та підтверджує наявність одягу казенного у чорноморців.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ. В травні 1788 р. за наказом по Катеринославській армії козакам було видано 2243 піки, в червні від Г. Потьомкіна було надіслано ще 428, тоді ж в Херсоні козаки отримали наконечники та ратища пік. 14 липня 1788 р. серед кошового майна вказано 1600 ратищ¹⁴⁵. В одному з документів йдеться про «старого та нового калібру» піки, проте чим вони відрізнялись досі не встановлено. До червня 1789 р. за даними Б. Фролова чорноморцям належало 205 власних та 1636 казенних пік, в червні вони отримали 3340 наконечників («залізяк голих») та 138 пік з древками. Ще одна тисяча пік числилась на балансі кінної команди¹⁴⁶. Вже у 1789 р. полковнику Гулик в Бендерах отримав доручення козаків без рушниць і пік не випускати простих козаків із табору¹⁴⁷. Отже, піхота чорноморців була озброєна майже суцільно піками.

30 березня 1788 р. Г. Потьомкін повідомив О. Суворова: «Відправив одного єгеря для зразка, як бути озброєному батальйону гренадерському... 500 для цього ножів вже до вас відправлено через Херсон, а інші 500 віддайте запорожцям»¹⁴⁸. В листі від 1 квітня 1788 р. Г. Потьомкін повідомив О. Суворова: «Відправляю до тебе... унтер-офіцера... Накажи йому перед собою прикластись, утверджуючись на ножі, стоячи і на колінах, закинути рушницю за плечі і колоти, і рубити ножем. Цих ножів я відправив до вас 500 для

¹⁴³ Дмитренко И.И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб, 1896. – Т. II. – С. 9.

¹⁴⁴ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 31-32.

¹⁴⁵ Там само. – С. 40-41.

¹⁴⁶ Фролов Б. Оружие кубанских казаков. – Краснодар, 2009. – С. 55.

¹⁴⁷ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т.3. – С. 142-144.

¹⁴⁸ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. – 2003. – №1(21). – С.12.

запорожців...»¹⁴⁹. 7 квітня 1788 р. О. Суворов відзначив: «В числі 2 000 ножів на ратищах в Херсон доставлено 1 500, з яких в кіш вірних козаків відпущено 500». «Ножі на ратищах» – це клинки з широкими лезами на коротких дерев'яних древках, що нагадували мисливські ножі з лезом односторонньою заточкою з невеликим вигином. Насаджені на ратища, вони були придатні і для коління, і для рубання. О. Суворов запропонував обладнати «ніж» ременем для носіння його за спиною на зразок рушниці¹⁵⁰. Ці ножі можливо фігурують під назвою «штурмові» – спосіб їхнього застосування бачимо на картині Михайла Іванова – свідка подій грудня 1790 р. під Ізмаїлом.

З Ордеру Антона Головатого пушкарю Бакіру від 12 вересня 1789 р. виходить, що каноніри його команди не мають особистої зброї (шабель та пістолетів) і тому було наказано роздати їм ножі «нехай вичистять їх та нагострять»¹⁵¹ – отже, ця піхотна холодна зброя стала в нагоді для озброєння навіть артилеристів. Український історик р. Шиян також вважає, що більшість козаків була озброєна списами та широкими ножами. Шаблями ж, на його думку, були озброєні, переважно, колишні запорожці, які з 1790-х рр. не становили більшості у війську¹⁵². На думку Л. Білоусової та В. Харковенка основна маса чорноморців зберігала запорозькі традиції і кіннотники були озброєні шаблею та пікою, а піші чорноморці мали спис та ніж на зразок ятагану¹⁵³. Достеменно відомо, що казенні ножі, поставлені чорноморцям, нічого спільного із ятаганом не мали.

Проблема носіння та використання чорноморцями шабель так до кінця не з'ясована. Відомо, що казенних поставок цієї зброї здійснено не було. На Кавказі наприкінці 1790-х рр. чорноморці продовжували використовувати ратища, не використовуючи шабель. Ілюстративні джерела зображують шаблі переважно у старшин – можливо, вони були ознакою статусу. Ще один вид холодної зброї відомий як ознака статусу у чорноморців – полковник Давид Білий 10 листопада 1789 р. розписався в отриманні перначів для полкових осавула та хорунжого¹⁵⁴.

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ. 2 листопада 1784 р. С. Білий рапортом повідомив Г. Потьомкіна, що колишніх запорожців при ньому кінних 30 і піших 253 і вони потребують такої амуніції, в тому числі «патронниць єгерських 283, рушниць 283, пік 283, пороху та

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. – С.13.

¹⁵¹ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 137.

¹⁵² Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – Одеса, 2000. – С. 96.

¹⁵³ Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків. – С. 154.

¹⁵⁴ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 148.

свинцю»¹⁵⁵ – тобто усі волонтери намагались отримати казенну зброю. З цього прохання виходить, що козаки воліли на кіннотника та пішого мати піку, рушницю та патронташ. 2 січня 1788 р. С. Білий отримав наказ від Г. Потьомкіна пришвидшити поповнення війська козаками та постачати їх зброєю, яку в разі «роздачі» слід терміново замовити у Г. Потьомкіна особисто. Отаман чорноморців в той самий день отримав в своє розпорядження 499 пар (!) пістолетів, а в лютому – «карабіни гвинтовальніє і гладкіє». Постачається порох, свинець, пижовники, крейцери, пробійники. Постачання велося з розрахунку 100 патронів на козака, основним джерелом зброї та боєприпасів був Херсонський цейхгауз¹⁵⁶. Але зброї не вистачало і частина козаків лишалась беззбройною, тому Сидір Білий рапортував генерал-аншефу І. Меллеру 28 березня 1788 р., що для прибулих 700 чоловік в Кіш Запорозький вірних козаків треба видати «ружья гвинтовального», «також пороху та свинцю на кожного по сто патронів, тобто по два золотника з половиною, свинцю по восьми золотників з половиною, та на навчання по тридцять п'ять холостих, і для цього ж кожному свинцю на три патрони, кременів на 1500 осіб»¹⁵⁷. У вже згадуваному листі від 1 квітня 1788 р. Г. Потьомкін додатково повідомив О. Суворова: «Відправляю до тебе... також і патронташів егерських з пряжками... Карабіни доставлені будуть, як і інше, з Херсона»¹⁵⁸. У відповідь 7 квітня 1788 р. О. Суворов відзначив: «Доставлені в Херсон з Крюкова гвинтовальні карабіни 2 000, відпущені присланому з Коша вірних козаків приємщику...»¹⁵⁹. Згідно рапорту Коша вірного Запорозького Війська до О. Суворова від 20 травня 1788 р. від генерал-аншефа І. Меллера було отримано рушниці і припаси на оголошених 700 чоловік, проте за цей період надійшло ще 555 новобранців і звідки вони повинні отримати зброю та припаси – невідомо. Також знов відзначений дефіцит кременів у козацькому війську¹⁶⁰. Загалом 1787-1788 рр. видано чорноморцям 1696 пістолетів, 2621 рушниця, 1592 викрутки, 495 патронташів¹⁶¹. В травні 1789 р. козакам не вистачало 1550 рушниць і 2517 пістолетів. Вже в червні 1789 р. з Херсонського мундирного магазину відпущено 708 нових карабінів, з Єлисаветграда – 1400 (з них 1240 карабінів «використаних»), в липні доставлено ще 2724 рушниці. Проте проблема залишалась остаточно не вирішеною – частина зброї виходила з ладу, частина козаків втікала з нею.

¹⁵⁵ Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – С. 102.

¹⁵⁶ Фролов Б. Оружие кубанських казаков. – Краснодар, 2009. – С. 10.

¹⁵⁷ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 14.

¹⁵⁸ Леонов О. Вооружение «потемкинских» гренадер // Цейхгауз. – 2003. – №1(21). – С.12.

¹⁵⁹ Там само. – С.13.

¹⁶⁰ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 25.

¹⁶¹ Там само. – С. 70-72.

Дефіцит озброєння зображають такі данні: на 4365 козаків влітку 1789 р. приходилося 2432 рушниці та 509 пістолетів казенних, рушниць 151 і пістолетів 127 власних. А. Головатий в ордері Саві Білому від 5 червня 1789 р. перелічує військове спорядження чорноморців: рушниці, пістолети, піки, ножі, «патронниці» до запалу, «аби були справні» перед походом¹⁶².

Спробуємо проаналізувати видовий ряд вогнепальної зброї. Під новими гладкоствольними та нарізними карабінами слід розуміти єгерські карабіни зразку 1765 р.¹⁶³ та/або кавалерійські зразку 1775 р.¹⁶⁴, а «використані» карабіни – це будь-який застарілий зразок зброї. Під рушницями гладко ствольними могли розумітись драгунські рушниці, що представляли собою вкорочений варіант піхотної фузеї. Пістолети чорноморців також належали до так званих збірних – з різних деталей різних моделей, які виготовлялись з деталей різних моделей на Кременчуцькому заводі¹⁶⁵. Після завершення війни навіть ці незадовільні централізовані поставки зброї припиняються і козаки самостійно добувають собі її – купляють, беруть як трофей, вимінюють. Цим пояснюється великий різнобій в моделях та якості вогнепальної зброї чорноморців в першій половині XIX ст.¹⁶⁶.

АРТИЛЕРІЯ ЧОРНОМОРЦІВ. Переважно нею оснащували флотилію, проте є інформація і про надання гармат кінним і пішим полкам. 22 травня 1788 р. С. Білий повідомляв про доукомплектування човнів двома гарматами, і про те, що «рогів підсипних 3 канонерських необхідно, адже запалювальні трубки недостають картуза» на 200 чоловік його флотської команди 137 козаків, 63 канонери, 3 човни та маленький човник¹⁶⁷. З рапорту Коша до принца Нассау-Зінгена від 27 червня 1788 р. виходить, що на чорноморській флотилії три-фунтових 12 гармат, а одно-фунтових з чвертю – 8¹⁶⁸. Щодо артилерійського озброєння піших та кінних чорноморців, то відомості достатньо скупі. Рапорт 3. Чепіги генерал-поручику Потьомкіну від 15 жовтня 1788 р. свідчить про передачу в кінноту (930 козаків) три-фунтової гармати «з ящиком запасу», коней та упряжі до гармати¹⁶⁹. Відомо також про мідні гармати зі станками та колесами (3-фунтові, 1,75 фунтові, 1,25 фунтові), фальконети з

¹⁶² Там само. – С. 111.

¹⁶³ Маковская Л.К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV-XVIII веков. Определитель. – М., 1992. – С. 26, 36-37, 79, рис. 74.

¹⁶⁴ Там само. – С. 44.

¹⁶⁵ Там само. – С. 53.

¹⁶⁶ Фролов Б. Оружие кубанських казаков. – Краснодар, 2009. – С. 10 //Ресурс доступу: www.cossackdom.com/articles/f/frolov_roruzhie.pdf

¹⁶⁷ Короленко П.П. Кубанские казаки: Материалы для истории Кубанского казачьего войска. – Т. 3. – С. 25.

¹⁶⁸ Там само. – С. 34.

¹⁶⁹ Там само. – С. 56.

лафетами та спорядженням тощо¹⁷⁰ – загалом влітку 1788 р. 2 важких та 15 середніх та малого калібру. 11 серпня 1789 р. згадується полк Давида Білого з 500 козаками та 2 єдинорогами¹⁷¹ (їх на 1788 було у чорноморців загалом чотири – мідних, на лафетах, з приробленими на передках ящиками, з придачею до кожного станків з катками, скребків з пижовниками, по 2 ганшпути). 1 листопада 1789 р. в таборі під Бендерами до кінної команди належала одна трьохфунтова гармата, а до неї снарядів картузів з ядрами 115, з картечами 27, скоро пальних свічок 15, пальнику 20 сажень, трубок 60, канонірів 7¹⁷². Перед нами канонерська команда армійської російської типової гармати в повному спорядженні.

Отже, протягом першого п'ятиліття існування Війська вірних козаків чорноморських можна говорити про використання казенної російської зброї, і дуже зрідка трофейної чи особистої. Одяг чорноморців залежав від їхнього походження – від початку був ближчий до запорозьких традицій, згодом із зменшенням питомої ваги колишніх січовиків у Війську все відчутнішим ставав вплив двох тенденцій – традиціоналізації (використання традиційного українського повсякденного одягу) та модернізації (під впливом російської армії та військових суперників – турків-османів, а згодом – кавказьких народів). Зібрана інформація дає змогу в загальних рисах реконструювати вигляд чорноморського козака та приступити до історичної реконструкції комплексу одягу, озброєння та спорядження.

Poltorak Volodymyr, Oleg Rovner

Black Sea Cossack's clothes, weapons and military equipment due the Russian-Turkish war 1787-1792

In the article author on the base of illustrative and documentary sources has researched the problem of Black Sea Cossacks appearance and armament. It was concluded that in the field of wearing Black Sea Cossacks were directly connected with the Zaporozhian Cossacks' traditions, but arms of the Black Sea Cossacks during the war were received from the Russian military warehouses.

Key words: *Black Sea Cossacks, Russian-Turkish war 1787-1792, Zaporozhian Cossacks' traditions, clothes, weapons and military equipment*

Владимир Полтора́к, Олег Ровнер

Одежда, вооружение и военное снаряжение Верных казаков черноморских во время русско-турецкой войны 1787-1792 гг.

В статье на основе иллюстрированных и документальных источников исследуется проблема внешнего вида и вооружения черноморцев первого пятилетия существования Войска Верных казаков. Выяснено, что они прямо связаны с традицией одежды запорожцев, однако вооружение во время войны, получали из российских складов.

Ключевые слова: *Черноморские казаки; русско-турецкая война 1787-1792 гг.; традиции запорожского казачества; военные одежда и вооружение*

Рецензент: *О.А. Бачинська д.і.н, професор (Одеський національний університет імені І.І.Мечникова)*

¹⁷⁰ Там само. – С. 70-72.

¹⁷¹ Там само. – Т.3. – С. 129.

¹⁷² Козацтво на Півдні України (кінець XVIII-XIX ст.). – С. 107.